

סקירת ספרים

חשופים בעלטה: המוסד, השב"כ והתקשורת הישראלית. ספרה של כלילה מגן (2018).
הוצאת ידיעות אחרונות, 448 עמודים

חיים פרנקל*

ספרה של כלילה מגן חשוב ובעל ערך לאזרחים, לעיתונאים ולחוקרי תקשורת כאחד מאחר והוא עוסק בקשר בין שניים מהנושאים המסקרנים ביותר על סדר היום של המחקר האקדמי בתחום התקשורת וכן על סדר היום הציבורי והפוליטי במדינות דמוקרטיות – עיתונות וביטחון לאומי. קשר זה משקף בצורה חדה את הדינמיקה ביחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת במדינות כאלה, בהיותם של נושאים ביטחוניים אבן בוחן לתביעת העיתונות לעצמאות פעולה מול המוסד הפוליטי, כערך חשוב בפרקטיקה העיתונאית (Deuze, 2005) מצד אחד, וכבבואה לכוח ולהשפעתו של המוסד הפוליטי על מוסד התקשורת מצד שני, כפי שטענו וובר (weber) וגידנס (Giddens) המצוטטים אצל פרי (Peri, 1998).

הספר עוסק - מההיבט התיאורטי ומההיבט האמפירי - ביחסים בין המוסדות הללו בישראל, תוך בחינת היחסים בין השב"כ והמוסד, כאירגונים חשובים בתוך מוסד הפוליטי, לבין אמצעי התקשורת המודפסים בישראל, העומדים בחזית מוסד התקשורת. הדיון ביחסים אלה נערך תוך מבט ליחסי הציבור ולעבודת הדוברות שעושים השב"כ והמוסד לעצמם מול העיתונות הישראלית. הדיון בספר מבוסס על סקירת כמה משברים, שהעמידו למבחן את היחסים בין העיתונות לבין אירגוני מודיעין אלה, ובהם פרשת המרגל ישראל בר, פרשת קו 300, פרשת לילהאמר ופרשת חאלד משעל.

שני היבטים במחקר זה הופכים אותו, לעניות דעתי, לייחודי בנוף המחקרי הקיים בתחום תקשורת בכלל ובתחום העיתונות בפרט. ראשית, זהו מחקר ראשון מסוגו, למיטב ידיעתי, שעוסק ביחסים שבין אירגוני מודיעין לבין העיתונות בישראל, ולכן במובן הזה הוא פורץ דרך. שנית, המחקר עוסק, למעשה, ביחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת לאורך תקופת זמן ארוכה של עשרות שנים, באמצעות מקרי המבחן הנחקרים בו.

* ד"ר חיים פרנקל (f_haim@netvision.net.il), המכללה למנהל והמכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן

זוהי תופעה נדירה בנוף המחקרים האקדמיים, ובכך מצטרף מחקר זה למחקרים מעטים מאוד שעסקו, למשל, בנושא הוויכוח בעיתונות הבריטית על תקציב הביטחון של צבא הוד מלכותה לאורך כמה עשורים (Hellinger & Judd, 1991; Lewis & Hunt, 2011).

עם זאת, המחקר נשאר בתחום העיסוק ביחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת בתקופות שניתן להגדירן, מבחינת אירגוני המודיעין הנחקרים, כעתות חירום. בכך, הוא מצטרף למחקרים רבים מאוד בתחום תקשורת וביטחון לאומי, שנערכו בישראל ובעולם, ואשר התרכזו בתיפקוד העיתונות בתקופות של מלחמות בעצימות גבוהה ונמוכה, בזמן מתקפות טרור, ובזמן מבצעים צבאיים – כמו, למשל, מלחמת פוקלנד, מלחמת ווייטנאם, מלחמת ישראל, מלחמות עיראק הראשונה והשנייה, פיגועי הטרור ב-11 בספטמבר בארה"ב, פיגועי הטרור בלונדון והפצצות נאט"ו בקוסובו (כהן-אלמגור, 2007; מוריס, 1996; נוסק ולימור, 2005; ניגר, זנדברג ומאירס, 2008; סטיבנס, 1995; Abramson, 1990; Entman, 2003; Bennett, 1990; Canal & Sanders, 2013; Goddard, Robinson & Parry, 2008; Hallin, 1986; McChesney, 2002; Mortensen, 2003; Wolfgram, 2008; Katz, 1992; 2013; Moskos, 2000).

מיגבלתם של מחקרים אלה היא בתמונת המצב החלקית המצטיירת מהם אודות היחסים בין שני המוסדות, הפוליטי והתקשורתי. זאת, מאחר ומטבע הדברים מתאפיינים אירועים משבריים כאלה ב"התלכדות סביב הדגל", מושג שהמחקר מציג ומסביר אותו, ובצדק. התלכדות זו מביאה לידי ביטוי את קיומו של קשר בין השתייכותם של עיתונאים למסגרת לאומית עמה הם מזדהים ועליה הם מבקשים לשמור, ודווקא כאשר היא מאוימת – פיזית או תדמיתית (Nossek, 2004), לבין צורת העבודה העיתונאית שלהם. קשר זה, המביא באופן טבעי לשיתוף פעולה בין עיתונאים לבין מושאי סיקורם, נתון לביקורת חריפה ומתמשכת במחקר התקשורת (Hallin, 1994; Katz, 1992; Entman, 2003; McChesney, 2002; Bennett, 1996; Iyenger & Simon, 1993). שיתוף פעולה זה פוגע, על-פי המחקר, בדרישה מהעיתונות להיות ביקורתית ולחיות ביחסי יריבות מול המוסד הפוליטי, ברוח דרישותיה של התיאוריה הנורמטיבית (יצוב, 1997; מקוויל, 2014, עמ' 186-184). (Lichtenberg, 2002; Nossek & Limor, 2011 ; 184).

המסגרת התיאורטית וסקירת הספרות בספר זה הן עשירות וטובות ויש בהן התייחסות אמפירית לאירגוני ביון ומודיעין בעולם וליחסיהם עם אמצעי התקשורת במדינות בהן הם פועלים, ולא רק למודיעין הצבאי. כמו כן, יש בחלקים אלה בספר התייחסות חשובה לעידן "המדיה החדשים" בו יש הרבה פחות "עיתונות" (press) והרבה יותר "מידע" (information), שמופק ממקורות שונים, ובכללם אתרי אינטרנט אלטרנטיביים ועיתונאים אזרחיים, שאינם עיתונאיים במובן המסורתי של המילה, כפי שחוקרי תקשורת כבר הבינו בסוף המאה ה-20 (Braman, 1995). תקופה זו, כפי שמצוין בספר, מאתגרת עוד יותר את הפיקוח של אירגוני מודיעין על מידע אשר מגיע לציבור ונוגע להם. זאת, בעיקר, לאור עננת חוסר האמינות שמרחפת מעל מידע רב בעידן המידע והרשתות החברתיות, בהשוואה לעידן העיתונות המסורתית.

נדמה לי, שהיה כדאי, כי המסגרת התיאורטית תכלול ביסוס רחב יותר ליחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת על-פי התיאוריה הנורמטיבית, דבר שיסייע לקוראים להבין את הפער בין הרצוי (בתיאוריה) לבין המצוי (במחקר שהספר כולל) ביחסים שבין העיתונות לבין אירגוני ביטחון. כל זאת, בתוספת להתייחסות לתיאוריות-על קלאסיות בתחום חקר התקשורת והעיתונות, שרלוונטיות ליחסים בין המוסדות עוד לפני ההתייחסות לתיאוריה הנורמטיבית. למשל, התיאוריה הביקורתית והתיאוריה המבנית-תפקודית, שמעניקות את הבסיס להבנת הפער בין רצוי ומצוי בתיפקוד העיתונות מול המוסד הפוליטי. כמו כן, היה נכון לכלול בדיון בהיבט התיאורטי, התייחסות מעמיקה ורחבה יותר למודל האחריות החברתית, שנוכח בספר מאוד בקצרה, כי זהו המודל הרלוונטי למדינות דמוקרטיות מאז אמצע המאה ה-20, בעקבות כינון וועדת הוצ'ינס בארה"ב (מקוויל, 2014), ומכיוון שעקרונות אלה מקרינים ישירות, הן בהיבט של עבודה עיתונאית ואתיקה עיתונאית והן בהיבט של רגולציה, על היחסים בין אירגוני המוסד הפוליטי לבין העיתונות.

בנוסף, הספר עוסק ביחסי ציבור ובדוברות, אבל להבנתי לא עושה הפרדה מספיק חדה ביניהם. כמו כן, אני חושב שתיאוריית "קביעת סדר היום" והמושג "מיסגור" צריכים לתפוס מקום חשוב יותר במסגרת התיאורטית בספר, תוך סקירת מטרותיו של מיסגור. זאת, מכיוון שאירגוני מודיעין – גם אם "ספין" (אליו יש התייחסות בספר) וגם אם בעבודה שוטפת – פועלים תוך כדי התחשבות במיסגור ובמטרותיו, מזיהוי הבעיה ועד הצעה לפתרונה (Entman, 2003), בין אם הם ערים לכך ובין אם לא. הייתי מצפה גם להתייחסות לממד התרבותי-סוציולוגי שביסוד התפתחות העיתונות בישראל וביסוד יחסיה עם המוסד הפוליטי, דבר שלמיטב שיפוטי לא נכלל בספר, וזאת בין השאר בהקשר למושג "מיליטריזם" (קימרלינג, 1993). כמו כן, נעדר המחקר כל היבט כמותני, דבר שהחוקרת מודעת לו אבל לדעתי היעדרותו של היבט זה פוגעת ביכולת של המחקר להגיע לתובנות כוללות ומבוססות יותר אודות המענה שסיפקו האירגונים לאתגרים מולם עמדו במקרי המבחן המנותחים ואודות התפתחויות לאורך השנים בנושא זה.

החלק האמפירי במחקר הוא חשוב וכולל מקרי מבחן רבים, שלא נחקרו קודם לכן, ואשר שבים ועוסקים, כמו מחקרים אחרים, בנושא העיתונות המתגייסת/מגויסת, המלווה בצנזורה עצמית, לצד צנזורה צבאית. בין תרומותיו האמפיריות של הספר: גילויים מעניינים על התגייסות עיתונאים לסיוע לשירותי הביטחון של ישראל תוך כדי ביצוע עבודתם העיתונאית בחו"ל, דבר המעלה את הדיון האתי החשוב והעקרוני בנוגע לשאלה למי נאמן העיתונאי. זוהי שאלה שלגביה מתנהל בדין אקדמי ומקצועי ער (Carey, 1999; Patterson, P. & Wilkins, 1994). כמו כן, יש בספר גילויים על יחסים בין עיתונאים לבין אנשי מוסד וש"כ, שיסודם ברצונם של האחרונים לשפר את הצגת עמדתם בתקשורת, מול עמדתם של אחרים באותם אירגונים, בצורה המעלה מאליה את השאלות במישור הפרופסיונאלי-חיצוני אודות ההשפעה שיש למקורותיו של העיתונאי על עבודתו ואת השאלה בנוגע ליכולתו של עיתונאי להיות לא מוטה, למרות שלמקורותיו אינטרסים משלהם, וזאת

כדי לשרת נאמנה את "האינטרס הציבורי", שבנוגע אליו היה מאז ומתמיד דיון חשוב (Croteau & Hoynes, 2006).

מאחר והמחקר מתבסס על כמה מקרי מבחן שאינם קשורים זה לזה, היה נכון שהמחקר היה דן בלפחות מקרה מבחן אחד שנוגע לשב"כ ובמקרה מבחן אחד שנוגע ל"מוסד" בעידן המידע והמדיה החדשים, שזכו, כאמור, להתייחסות מפורטת ובנויה לתלפיות בסקירת הספרות. עיסוק במקרי מבחן כאלה היה מעניק למחקר פרספקטיבה רחבה יותר מבחינת הקשר בין יחסי המוסד הפוליטי ומוסד התקשורת לבין טכנולוגית תקשורת. פרספקטיבה כזו הייתה מאפשרת להבין הבדלים בין התנהלות אירגוני הביטחון הנחקרים לבין העיתונות בתקופה שבה פועלים כלי תקשורת חדשים וישנים זה לצד זה, כולל רשתות חברתיות, ושבה מתפתח שיח יותר קיצוני במרחב הציבורי. אחת מתוצאותיו של שיח קיצוני זה, על-פי טענת חוקרי תקשורת, היא תופעת ה"פייק ניוז", שהשלכתה ברמת החברתית-תרבותית היא פגיעה באמון הציבור במוסדות הפוליטיים בדמוקרטיה המערבית ופגיעה באמון הציבור במידע שמוסדות אלה מפרסמים (Bennet & Livingston, 2018). פגיעה זו נובעת הן מפרסומו של המידע הלא אמיתי והן מהשפעת מידע זה על הציבור, בהתבסס על תיאוריית "אפקט האדם השלישי" (Mo & Joon, 2018).

תרומתו התיאורטית של המחקר, שהיא גם תרומה פרקטית, היא במודל שהוא מציע לאירגוני מודיעין בפעילותם מול התקשורת. מודל זה מביא בחשבון את האתגרים העומדים בפני אירגוני המודיעין, דוגמת הסביבה התקשורתית וסוג המשבר בו מדובר, וכן את המענה לאתגרים אלה, הבא לידי ביטוי במתן מקום לגישה של ראש האירגון בנוגע ליחסים עם התקשורת, ולאסטרטגיות וטקטיקות שונות להתמודדות עם התקשורת. הבנה של שני מרכיבים חשובים אלה במודל יכולה לסייע לאירגוני המודיעין לגבש תוכנית עבודה תקשורתית שתכלול תשובה לכל האתגרים באמצעות שילוב כל המענים. הדיון והניתוח של מקרי המבחן הנכללים בספר מראים שלא הייתה בידי ראשי השב"כ והמוסד תוכנית כזו, כאשר היו צריכים להתמודד עם מצב משברי. זאת, למרות שמהריונות הרבים הכלולים בספר, הן עם אנשי מוסד ושב"כ בכירים והן עם עיתונאים, עולה, כי ראשי האירגונים הבינו כי משברים שאירגוני המודיעין נמצאים במרכזם קרו ועוד ייקרו.

בבסיס המודל המוצע בספר נמצאת ההבנה, כי אמות המידה המקצועיות של אירגון מודיעין מכתיבות את חשאיות פעילותו, אך גם שחלק מהצלחתו, טמון בתדמיתו. התדמית מסייעת בגיבוש אמון הציבור באירגון, גם אם הציבור אינו נתפס מסורתית כאחד מ"לקוחות" אירגוני המודיעין, דבר שהמחקר מציע לחשוב עליו מחדש. כפי שנטען לעיל, דברים אלה נכונים בעיקר בעידן המדיה החדשים בו אמון הציבור במוסדותיה של החברה נמצא במשבר.

רשימת המקורות

יצבי, ג' (1997), **מבוא לסוציולוגיה הנורמטיבית**. תל-אביב: המסלול האקדמי המכללה למנהל.

- כהן-אלמגור, ר' (2007), **המלכוד הדמוקרטי**. ירושלים: ספריית מעריב.
- מוריס, ב' (1996), העיתונות הישראלית בפרשת קיביה, אוקטובר-נובמבר 1953. **תאוריה וביקורת**, 8, 33-46.
- מקוויל, ד' (2014), **מבוא לתקשורת המונים**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- נוסק, ה' ולימור, י' (2005), צבא ותקשורת במאה העשרים ואחת לקראת דגם חדש של יחסים. בתוך: א' לבל (עורך), **ביטחון ותקשורת דינמיקה של יחסים** (עמ' 69-100). באר שבע: מכון בן גוריון – אוניברסיטת בן גוריון.
- ניגר, מ', זנדברג, א' ומאיירס, א' (2008), **רטוריקה של ביקורתיות: ביקורת מאתגרת, ביקורת מאשרת והעיתונות הישראלית במלחמת לבנון השנייה**. בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת, אוניברסיטת תל-אביב, חוברת מס' 5.
- סטיבנס, מ' (1995). הטלוויזיה משנה את פני החדשות. בתוך ד' כספי (עורך), **תקשורת המונים, זרמים ואסכולות מחקר** (עמ' 191-199). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- קימרלינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. **תאוריה וביקורת**, 4, 123-140.
- Abramson, J. B. (1990). Four criticisms of press ethics. In J. Lichtenberg (Ed.), *Democracy and the mass media* (pp. 229-268). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennett, W. L. (1990). Toward a theory of press-state relations in the United States. *Journal of Communication*, 40 (2), 103-125.
- _____. (1996). An introduction to journalism norms and representation of politics. *Political Communication*, 13 (4), 273-387.
- Bennett, W. L., & Livingston, S. (2018). The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions. *European Journal of Communication*, 33(2), 122-139.
- Braman, S. (1995). The changing information environment . In J.C. Narone (Ed.), *Last rights, revisiting four theories of the press* (pp. 153-180). Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Canal, M. J., & Sanders, K. (2013). Crisis communication and terrorist attacks: Framing a response to the 2004 Madrid bombing and 2005 London bombings. In W.T Coombs, & S. J. Holladay (Eds.), *The handbook of crisis communication*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Carey, J. (1999). Journalist just leave: The ethics of an anomalous profession. In M.B. Baird & W.E. Loges & S.E. Rosenbaum (Eds.), *The media and morality* (pp. 39-54). New York: Prometheus Books.
- Croteau, D. R. & Hoynes, W. D. (2006). How business strategy shape media content (chapter 5, pp. 155-179). *The Business of Media*.
- Deuse, M. (2005). What is journalism? Professional identity and ideology of journalist reconsidered. *Journalism*, 6(4), 442- 464.
- Entman, R. M. (2003). Cascading activation: Contesting the white house's frame after 9/11. *Political Communication*, 20, 415-432.

- Goddard, P., Robinson, P., & Parry, K. (2008). Patriotism meets plurality: Reporting the 2003 Iraq war in the British press. *Media, War & Conflict*, 1(1), 9-30.
- Hallin, D. (1986). *The uncensored war*. Berkeley: University of California Press.
- _____. (1994). *We keep America on the top of the world*. London & N.Y: Routledge.
- Hellinger, D., & Judd, D. (1991). *The Democratic Façade*. Pacific Grove, CA: Brooks Grove Publishing.
- Iyenger, S., & Simon, A. (1993). News coverage of the Gulf crisis and public opinion: A study of agenda setting, prism and framing. *Communication Research*, 20(3), 365-383.
- Katz, E. (1992). The end of journalism? Notes on watching the war. *Journal of Communication*, 42(3), 5-13.
- Lewis, J., & Hunt, J. (2011). Press coverage of the UK military budget: 1987 to 2009. *Media, War & Conflict*, 4(2), 162–184.
- Lichtenberg, J. (2002). Foundation and limits of freedom of the press. In D. McQuail (Ed.), *McQuail's reader in mass communication theory* (pp. 173-182). London: Sage.
- McChesney, R. W. (2002). September 11 and the structural limitations of US journalism. In S. Allen, & B. Zalizer (Eds.), *Journalism after September 11* (pp. 91-100). London and New York: Routledge.
- Mo J. S. & Joon, K. K. (2018). Third person effects of fake news: Fake news regulation and media literacy interventions. *Computer in human behavior*, Vol 80, pp. 295-302.
- Moskos, C. (2000). Toward a post military. In S. Cohen (Ed.), *Democratic society and their armed forces* (pp 3-26). London: Frank Cass.
- Mortensen, M. (2013). War. In P. Simonsen, J. Peck, R. T. Craig & J. P. Jackson (Eds.), *Communication history* (pp. 331-346). New-York: Routledge.
- Nossek, H. (2004). Our news and their news: On the role of national identity in the definition of foreign news. *Journalism*, Vol. 5(3), 343-368.
- Nossek, H., & Limor, Y. (2011). The Israeli Paradox: Military censorship as guardian of freedom of the press. In S. Maret (ED.), *Research in Social Problems and Public Policy, Vol. 19: Government Secrecy* (pp. 103-130) Bingley, UK: Emerald Group.
- Patterson, P. & Wilkins, L. (1994). Loyalty: The ethical Connection. *Media ethics*. Madison, Wisconsin: Brown & Benchmark, pp. 82-92.
- Peri, Y. (1998). The change security discourse in the Israeli media. In D. Bar-Tal, D. Jacobson, & A. Kleiman (Eds.), *Security concerns* (pp. 215-240). London & Stamford: Jai Press Inc.
- Wolfgram, M. (2008). Democracy and propaganda – Nato's war in Kosovo. *European Journal of Communication*, 23(2), 153-172.